

LUKÁCS ISTVÁN

Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjo-europskim književnostima [Kulturális sztereotípiák. Identitáskonceptiók a közép-európai irodalmakban], szerk. Dubravka Oraić Tolić – Kulcsár Szabó Ernő

Az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Zágrábi Tudományegyetem Irodalomtudományi Intézete között több évtizedes múltra visszatekintő gyümölcsöző együttműködés alakult ki, melynek állomásait számos közös tudományos ülés is jelzi. A jelen kötet azokat a dolgozatokat gyűjti egybe, amelyek az *Identitás és különbözőség: horvát és magyar kulturális sztereotípiák* címmel 2004-ben Lovranban megrendezett konferencián hangzottak el. A könyv horvát szerkesztője, Dubravka Oraić Tolić az előszóban az eredeti konferenciacím módosulását-bővülését azzal magyarázza, hogy a komoly szakmai visszhangra lelt tanácskozás huszonegy résztvevője jelentős mértékben kitágította a sztereotípiák fogalmkörét, több esetben átlépve a két nemzet irodalmának mezsgyéjét is, így az olvasó mozaikszerű képet kaphatott a közép-európai irodalmak identitás-konceptióiról (is).

A kötet első hat dolgozata inkább az elmélet és a kultúratörténet felől (vagy az elmélet és a kultúratörténet felé) közelítve vizsgálja az identitásképzés és a kulturális különbségek megértésének mechanizmusait. Kulcsár Szabó Ernő bevezetőnek is tekinthető ismeretelméleti tanulmányában elhárítja a sztereotípiák interkulturális kutatásának irodalomelméleti megalapozottságát és indokoltságát, ám óva int attól, hogy mélyebb vizsgálatuktól teljeséggel elzárkózzunk, hiszen állandóan jelenlévő és megkerülhetetlen, s gyakran évszázadok hosszú során a tapasztalattal is dacoló fenoménről van szó. Arra figyelmeztet, vizsgálatunkat csakis a tapasztalat temporális horizontstruktúrájában indíthatjuk, hogy elkerüljük *önkényes* magyarázatokat, amit éppenséggel nekik tulajdonítunk. A sztereotípiák szilárd és nehezen feloldható szemantikai magot tartalmaz, amelynek lényege nem is annak igazságtartalma, hanem az enorm kifejezőerő, s a kutatásnak éppen ezt kell megcéloznia. Kulcsár Szabó fontos megállapítást tesz a transzmutációjukról – a sztereotípiákat szükségszerűen csakis sztereotípiák válthatják fel –, amit Márai példáján illusztrál. A sztereotíp megértés nem szükségszerűen üres, hiszen a saját

és az idegen konfrontálásából új önmegértés is támadhat. Maga a kötet – mintegy igazolandó Kulcsár Szabó meglátását – az új megértés módozatainak változatos és színes palettáját tárja elénk. Dubravka Oraić Tolić a horvát kulturális sztereotípiákat a diszkurzuselmélet felől közelíti meg, vagyis az autosztereotípiák és a heterosztereotípiák imagológiai konstrukcióinak kettősében vizsgálja, közép-pontba állítva a nemzet disszeminációját (Derrida), a stabil és egységes nemzeti identitás megteremtésének lehetetlenségét. Számos irodalmi példával illusztrálja a koratocentrizmus és jugoszlavizmus küzdelmét a 19. századtól napjainkig. E folyamat paradoxonja, hogy az önálló horvát állam megteremtése egybeesik a globalizációval és Európa egyesülésével. Viktor Žmegač a klasszicista hagyománnyal való szakításban fontos szerepet játszó Madam de Staël két németországi útjának az európai romantika fejlődésére és a 19. századi németiségképre kiható jelentőségéről ír. A romantikusok Bibliájának is tekintett művek német megítélés szerint egyoldalú képet festettek a „filozófusok és költők” hazájáról, s maguk a németek később önazonosságuk máig érvényes védjegyeként az ipari fejlődést és a műszaki tökélyt helyezték előtérbe. Fehér M. István a felvilágosodás racionalizmusának és a romantika individualizmusának hermeneutikai különbségéből indul ki, vagyis abból a tényből, hogy amíg az előbbi az absztrakt-általános embe-riesség és az egyenlőség nevében a nemzeti, individuális különbségeket kívánta háttérbe szorítani és elvetni az előítéleteket, addig az utóbbi éppen ellenkezőleg, visszatérést hirdetett a történelmi formákhoz és az egyén cselekvő részvételét hangsúlyozta. E dilemmák feloldására a 20. századi hermeneutika (Heidegger, Gadamer) harmadik utas megoldási javaslattal élt: nem az előítéletek kiiktatását tűzte ki célul, hanem tudatosításukat és megértésüket. Ennek köszönhetően az előítéletek és a sztereotípiák akár a kölcsönös megértés feltételeivé is válhatnak. A horvát irodalom kitűnő ismerője, Fried István a francia komparatiztika imagológiai felismeréseinek birtokában, konkrét példák alapján mutat rá a 19. századi közép-európai irodalmak nemzeti narratíváiban központi helyet elfoglaló elemre, a *saját és idegen* konfrontálására. Ezekben az irodalmakban a nemzeti sztereotípiák a romantika korában szervesültek, majd a modernizmus idején egyfajta revíziós folyamat zajlott le, de lényegi elmozdulás az alapvetően negatív idegen-képben nem következett be. A szerző e folyamatot és annak finom átmeneteit alapvetően a horvát–magyar irodalmi kapcsolatrendszerben mutatja be (Kumičić, Gjalski, Krleža, Tormay Cécile), de Rákosi Viktor *Elnémult harangok* című regénye kapcsán érinti a 20. század elején kiéleződő magyar–román viszonyokat is. Fried gadameri intencióval zárja okfejtését: a *saját és idegen* meghaladásának lehetséges módozata a sztereotípiák interpretációja és konfrontációja, egyszóval a megértésük. Kékesi Zoltán a magyar és a nemzetközi avantgárd ismert kritikusának, Kállai Ernőnek (1890–1954) a példáján azt mutatja be, hogy az alapjaiban

sztereotípiellenes irodalmi mozgalom a húszas évektől a hétköznapi élet megformálásában miként tért vissza a szokványos technikákhoz. A nagy nemzeti sztereotípiák szerveződésének pillanatában Kállai azokat a kulturális sztereotípiákat elevenítette fel, amelyek a kultúrát „formatechnikák” összességként értelmezik. Bár a kötetben utolsóként szerepel a Sanda Katavić, Jasna Horvat és Helena Sablić Tomić szerzőhármás dolgozata, helyét mégis inkább az elméleti alapvetésű munkák között kell kijelölni. A három eltérő tudományterületet képviselő kutató saját vizsgálaton alapuló, a hallgatók körében végzett eredményét összegzi a kulturális ipar hatásáról az identitásképzésben. Arra figyelmeztetnek, hogy a modern gazdaságokban a kulturális ipar olyan önálló gazdasági szektorként manifesztálódik, amelynek döntő jelentősége van a gazdasági vitalitás és a szociális-gazdasági regeneráció szempontjából, s ezzel Horvátországnak is számolnia kell.

A konkrétabb imagológiai elemző munkák sorát Davor Dukićnak a régi horvát irodalom hungarofil szerzőit és műveit áttekintő dolgozata nyitja. A magyarországi kroatisták számára többnyire ismert tények összefoglalásában annyi az újdonság, hogy a szerző kétféle imagológiai nézőpontból – a horvátok magyarságképe és a horvátok Magyarország-képe – tekinti át a korai horvát-magyar kapcsolatokat. E két szempont alapján a különféle területeken élő horvátok a történelem során eltérő módon viszonyultak a magyarokhoz és Magyarországhoz. Összességében elmondható, hogy a 19. századig a magyarságkép valamelyest kedvezőtlenebb volt, mint a Magyarország-kép. Marijan Bobinac Theodor Körner (1791–1813) *Zriny* című tragédiájának horvát, magyar és cseh recepciója alapján mutat rá a címadó hős nemzeti hovatartozásának ambivalens mivoltára az egyes irodalmakban. Ulrich Dronske dolgozatában azt vizsgálja, hogy a kortárs német nyelvű irodalmakban milyen kép alakult ki a horvátokról. A szerző vélekedése szerint komolyabban nem is beszélhetünk a horvátokról alkotott kulturális sztereotípiáról, ám ennek ellenére alapvetően három alaptípus rajzolódik ki: egy történelmi hagyományból táplálkozó koloniális (Jünger, Doderer), a sok vitát kiváltott jugoszláv (Handke) és egy posztmodern narratív játék (Gstrein). Bednancs Gábor Budapest szerepéről értekezik a 19. századi magyar lírában. A nagyváros szépirodalmi képét nem csupán történelmi és kulturális, hanem poétikai szempontból is elemzi. Eisemann György a nemzeti sztereotípiákat mint történelmi allegóriákat veszi számba a modern magyar lírában, s kiemelt figyelmet szentel a poétikai nyelv allegorikus aspektusának. Hansági Ágnes a sztereotípiákra vonatkozó posztkoloniális elmélet (Homi K. Bhabha) alapján arra keres választ, hogy a 19. századi magyar irodalomban miként alakult az identitásképzés, továbbá milyen volt a Másikkal szembeni viszony. Jókai regényei ebből a szempontból hasznos tanulsággal szolgálnak, hiszen a nemzeti identitás és a modern nemzeti ideológia megteremtésében kulcsszerepet játszottak. Szajbély Mihály ugyancsak Jókai

egyik művével, a nem túl sikerült az *Egy játékos, aki nyer* című „fiumei” regénnyel foglalkozik, amely a horvát–magyar viszonyok kiélezett pillanatában, a fiumei kérdés heves parlamenti vitájának évében (1881) született. A kor egyik leggyakoribb magyar sztereotípiája a pánszlávizmus mint általános veszély. (Lásd Komjáthy Jenő: *Akasszátok föl a pánszlávokat!*) Jókai regényhőseit alapvetően e sztereotípiá motiválja, így Szajbély szerint Jókai a triviális regény szerkezetét másolta. Danijela Lugarić a horvát avantgárd vitathatatlanul legradikálisabb költője, Janko Polić Kamov *Isušena kaljuža (A kiszáradt pocsolya)* című regényének főhősét állítja vizsgálódása középpontjába, aki végtelenül túlzó és polemikus a Másikkal szemben. Peter Zajac a szlovák–cseh, szlovák–magyar és cseh–német sztereotípiák tükrében elemzi a *Švejk*et, s a regény főhősét nem személyként vagy hősként definiálja, hanem olyan üres retorikai figuraként, akit/amelyet mások elbeszélései töltenek ki. Bernarda Katušić horvát irodalmi példák alapján három „meseellenes” sztereotip modell – a romantikus, a modern és a posztmodern – különbözőségére és kölcsönös egymástól való függésére mutat rá, majd ezeket konfrontálja. Dubravka Zima a 20. századi horvát gyermekregényben a gyermekről alkotott sztereotípiákat tekinti át. Milka Car Lessing *Bölcs Náthánjának* ambivalenciáit vizsgálja a mű horvát recepciója során. Leo Rafolt Josip Kosor (1879–1961) horvát szerző korai drámáiban mutatja ki a multikulturalizmus nyomait. Végezetül Kricsfalusi Beatrix azokat a közismert sztereotípiákat tekinti át, amelyeket a bécsi operett alakított ki és terjesztett az egykori Monarchia népeiről, s amelyek szinte napjainkig meghatározzák az egymásról (a Másikról) alkotott képet.

A *Kulturális sztereotípiák* című kötet dolgozatai sokoldalúan világítják meg a különféle nemzeti identitások és sztereotípiák képződésének, alakváltozásának, szervesülésének és áthajlásának mechanizmusait és módozatait. Nem véletlen, hogy először a magyar–horvát kulturális kölcsönösséget középpontba állítva sikerült mindez, hiszen kapcsolataink gazdag múltja, minősége és toleranciaszintje nem akadály a merészebb politikai és kulturológia kérdések felvetésének.

(FF press, Zagreb, 2006.)